

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN GENEZİSİNDƏ
MODA VƏ DİZAYNIN ROLU**

İxtisas: 7212.01- Etika

Elm sahəsi: Fəlsəfə

İddiaçı: **Şəhla Fərəməz qızı Abdullayeva**

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2022

Dissertasiya işi AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun "Etika" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **İlham Ramiz oğlu Məmmədzadə**
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

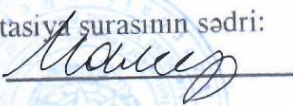
Rəsmi opponentlər: **Afaq İsa qızı Əsədova**
fəlsəfə elmləri doktoru

Laçın Xalid qızı Həsənova
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mübariz Ataxan oğlu Əhmədov
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

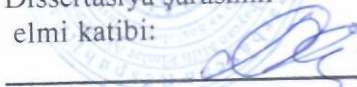
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.33 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

fəlsəfə elmləri doktoru, professor
İlham Ramiz oğlu Məmmədzadə

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Arif qızı Həsənova

Elmi seminarın sədri:

fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Əlisa İsa oğlu Əhmədov

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktualığı və işlənilmə səviyyəsi. Müasir dövrdə cəmiyyətdə cərəyan edən hadisə və proseslərin sürətinin artması və qarşılıqlı əlaqələr sisteminin mürəkkəbləşməsi eyni bir məsələyə müxtəlif aspektlərdən yanaşmanı daha maraqlı və vacib etmişdir. Sırr deyil ki, müasir cəmiyyətlərdə dayanıqlı və davamlı olaraq qalan parametrlər azdır. Onlar dinamikdir və daim dəyişilmədə özünü biruzə verir. Əslində, sosial-mədəni xarakterli parametrlərin sabitliyinin bütövlükdə cəmiyyət üçün müsbət və ya mənfi hal olması haqqında birmənalı fikir bildirmək çətindir. Çünki cəmiyyətin daxili inkişaf sürəti və onun başqa cəmiyyətlərlə qarşılıqlı əlaqələri bir çox hallarda sosial-mədəni parametrlərin mütəhərrik olmasını tələb edir. Bunun bir sıra təzahür formaları vardır ki, onlardan biri də müasir cəmiyyətlərdə modanın yerinin və rolunun dəyişməsindən ibarətdir. İndi Qərbdə moda anlayışı və onun sosial-mədəni mahiyyəti, ictimai həyata və milli-mənəvi dəyərlərə, etik davranışa təsiri ilə bağlı intensiv tədqiqatlar aparılır. Məsələ ondan ibarətdir ki, müasir şəraitdə moda əhalinin geniş təbəqələrinin ictimai davranışlarının sosial tənzimləyicilərindən birinə çevrilir. Təbii ki, bunun da çoxlu sayda səbəbləri vardır. Onların arasında müasir insanın həyatında elmi-texniki və texnoloji xarakterli dəyişmələrin intensivləşməsi əsas yerlərdən birini tutur. İctimai həyata yeniliklər elə sürətlə daxil olur ki, bu prosesə uyğun davranış modellərinin formalaşması zərurətə çevrilir. İnsan özündən asılı olmayaraq bu prosesə uyğunlaşmalıdır. Onun xarici görkəmi ilə daxili aləmi arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməməsi üçün cəmiyyəti əhatə edən dəyişmələrə adaptasiya olunmalıdır. Başqa sözlə, şəxsiyyətin təməl sosial keyfiyyətlərinin transformasiyası tələb olunur. Məhz bu keyfiyyətlərin transformasiyası insanın sosial həyatın yeni şərtlərinə adaptasiyasını təmin etməyə imkan verir. Deməli, modanın müasir cəmiyyətdə rolunun artması əslində sosial-mədəni mahiyyətdə baş verən fundamental dəyişikliklərlə əlaqəlidir. Bir tərəfdən, ümumiyyətlə, cəmiyyət fərqli təkamül dinamikasına malik olur (elmi-texniki və texnoloji yeniliklər sayəsində), digər tərəfdən də fərdin davranış meyarları transformasiyalara məruz qalır. Bu iki səviyyədə gedən proseslərin sintezi ümumilikdə moda faktorunu daha önəmli edir ki,

bu da həmin məsələnin fəlsəfi, sosioloji, politoloji və s. aspektlərdən öyrənilməsinə aktuallaşdırır. Burada fəlsəfi və sosioloji təhlil baxımından mühüm məqamlardan biri kimi modanın sosial-mədəni münasibətlər strukturunda tənzimləmə mexanizmlərindən olmasını qəbul etmək olar. Aydınır ki, bu, ciddi iddiadır. Lakin müasir cəmiyyətlərin təkamül özəlliklərindən biri məhz yeni parametrlərin statusunun yüksəlməsindən ibarətdir. Moda XIX əsrdə indiki qədər sosial-mədəni struktura nüfuz etməmişdi. Müasir cəmiyyətlərdə həyatın bütün sahələri o dərəcədə bir-birindən asılı hala gəlmişdir ki, fərdi səviyyədə əhəmiyyət daşıyan faktorlar eyni dərəcədə kollektiv səviyyədə əhəmiyyət kəsb edə bilər. Moda da bu mənada həyatın müxtəlif sahələrinə təsir etməklə böyük imkanlara malikdir. Bu prizmada modanın şəxsiyyətin sosiallaşmasındakı rolu maraqlıdır. Tədqiqatçılar məsələnin bu tərəfinə ciddi diqqət yetirməyə başlayıblar. Moda alimləri həmin aspektdə normativ sistem kimi maraqlandırır. Yəni, moda müasir insanın həyatına o dərəcədə təsir edir ki, ictimai və fərdi həyatın normalarının müəyyənləşməsində böyük rol oynayır. Moda bu keyfiyyətdə sırf fərdi çərçivədən sosial-mədəni mühitin əsaslarına təsir edən parametr səviyyəsinə qalxır. Modanı hər hansı bir sahəyə - sosial, iqtisadi və ya psixoloji sahəyə aid etmək olmaz. O, müasir cəmiyyətlərdə mürəkkəb və birmənalı olmayan hadisədir. Ona görə də modanı hər hansı bir elm çərçivəsində öyrənmək qanəedici deyildir. Müxtəlif elmlər tərəfindən bu fenomen tədqiq olunur və onlar arasında sərhəd qoymaq çətindir. Deməli, moda müasir cəmiyyətlərdə çoxfunksiyalı təbiətə malikdir və onun öyrənilməsi üçün fənlərarası yanaşma tələb olunur. Bu məqam avtomatik olaraq modanı cəmiyyətin təkamül dinamikasını təmin edən əsas parametrlərdən biri kimi qəbul etməyin daha düzgün olduğu qənaəti yaradır. Bütün bunlar moda haqqında müasir elmi təsəvvürlərin və onun cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi funksiyanın öyrənilməsinin vacibliyini təsdiq edir.

Milli-mənəvi dəyərlər geniş əhatə dairəsinə malikdir. Buraya xalqın dili, dini, davranışı, əxlaqı, adət-ənənəsi, folkloru, incəsənəti, ədəbiyyatı, fəlsəfəsi, elmi və bütövlükdə mənəvi mədəniyyəti daxildir. Belə geniş tərkibə malik olan mənəvi mədəniyyət cəmiyyətin mənəvi resurslarının yaradılması və onlardan istifadə

olunması kimi mürəkkəb bir prosesi nəzərdə tutur. Mənəvi mədəniyyət milli mədəniyyətin mühüm bir hissəsidir və xalqın bir milli-mədəni varlıq olaraq mövcudluğunun əsas göstəricisidir. Ümumiyyətlə isə, mədəniyyət fenomeninə insan fəaliyyətinin bütün sahələri, onun əldə etdiyi nəticələri və yaratdığı sərvətlərin məcmusu aiddir. Sosial hadisə kimi mürəkkəbliyi ilə seçilən mədəniyyət bəşəriyyətin topladığı bütün maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusu kimi çıxış edir, onların yaradılması, istifadəsi və gələcəyə itkisiz çatdırılmasını özündə ehtiva edir. Mədəniyyətin inkişafı milli-mənəvi və mədəni irsin ən yaxşı nümunələrinin yaradılması, inkişaf etdirilməsi, mənimsənilməsi və yaradılmış irsin qorunması ilə şərtlənir.

Moda və dizayn da öz növbəsində mənəvi dəyərlərlə, ictimai münasibətlərlə və ictimai quruluşun xarakteri ilə sıx şəkildə bağlıdır və bəşəri dəyərlərin tərəqqisinə təkan verən vasitələrdən biridir. Moda və dizayn özündə hər bir quruluşun səciyyəvi xüsusiyyətlərini, insanların düşüncə və davranış tərzlərini də bu və ya başqa şəkildə əks etdirir. Bu baxımdan modaya ictimai həyatın bütün sahələrinə sirayət edən amil və ictimai münasibətləri tənzimləyən, onları daim inkişafa və daha mütərəqqi formalar axtarışına sövq edən faktor kimi də baxmaq olar.

Modaya eyni zamanda ənənə və varislik prizmasından baxmaq lazımdır. Modanın daxili məzmunundakı bu dual sistem onu həm ənənədən tamamilə ayrılmağa qoymur, həm də onu daim səmərəli yeniləşməyə sövq edir. Buradakı ənənəvilik eyni zamanda mədəniyyətdə varisliyin təmin olunmasını şərtləndirir. Varisliyin təmin olunması hesabına milli-mədəni dəyərlər nəsil-dən-nəslə ötürülərək zamanın sınaqlarından keçərək, fərdin, xalqın və millətin formalaşmasında çox önəmli bir rolunu yerinə yetirir və milli kimliyi müəyyənləşdirir. Beləliklə, moda xalqın tarixən formalaşan milli mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. Moda bir dəyər və dəyərlərin tənzimləyicisi kimi çıxış edir və tarixi inkişaf prosesində dövrlər və nəsillər arasında məntiqi əlaqəni, tarixi yaddaşın bütövlüyünü və tərbiyəvi əhəmiyyətini təmin edir. Yaranmasında və zənginləşməsində modanın da aktiv iştirak etdiyi mədəni dəyərlər intellektual fəaliyyətin nəticəsi kimi özündə fərdin mənəvi tələbatının

ödənilməsi üçün yararlı mədəni təkamülü üçün şərait yaradan dəyərlər kompleksini nəzərdə tutur. Belə dəyərlər insan həyatının, fəaliyyətinin bütün sahələrinə sirayət edir, mədəni keyfiyyət meyarı kimi çıxış edir.

Müasir dövr Azərbaycan tarixinin şanlı səhifələrindən biri kimi yaddaşlara həkk olundu. Cəmi 44 gün ərzində rəşadətli Azərbaycan Ordusu Ali Baş Komandan Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında 30 il müddətində işğal altında olan ərazilərimizi azad etdi, torpaqlarımızı terrorçulardan təmizlədi. Vətən müharibəsində qələbənin əldə olunmasında xalq-ordu-dövlət birliyinin də mühüm rolu oldu. Xalqımız ordumuzun hər addım irəliləməsini böyük sevinclə izlədi, onu ruhlandırdı. Bu öz ifadəsini geyimlərdə də tapdı. Balaca uşaqdan başlamış yaşlı insanlaradək, xüsusilə gənclər milli ordumuzun aksesuarlarından köynəklər, batinkalar, futbolkalar, şapkaları öz geyimlərinə daxil edib, bununla da əsgərlərimizə milli-mənəvi dəyərlərimizi əks etdirən birlik, vəhdət, qəhrəmanlıq, igidlik, dostluq mesajlarını göndərdilər. Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan sənətkarları tərəfindən yüksək zövqlə və böyük ehtiramla hazırlanmış azadlıq və zəfər simvoluna çevrilmiş Şuşa şəhərinin rəmzi sayılan Xarıbülbül broşları geyimlərə daha da gözəllik verir, torpaqlara bağlılığımızı daha da möhkəmləndirir, dəyərlərimizə sadiqliyimizi ifadə edir.

Ümumiyyətlə, dünya miqyaslı tədbirlər, idman və musiqi yarışmaları, oyunlar, olimpiadalar, beynəlxalq turnirlər, yubileylər, festivallar və onların simvolları da müəyyən dövr ərzində modaya daxil olaraq geyimlərdə öz əksini tapır, insanları dostluğa dəvət edir və sülh mədəniyyətini təbliğ etməklə etik dəyərlərin gözlənilməsinin zəruriliyini bildirir.

Müasir dövrdə mədəniyyət etik və estetik prinsiplərə uyğun şəkildə inkişaf edərək dəyişir. Mədəniyyətdəki inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri olan moda elmi bilikləri, mütərəqqi ideyaları, yüksək əxlaqi və estetik görüşlərin məcmusu kimi çıxış edərək mənəvi dəyərlərin ardıcıl, hərtərəfli və harmonik inkişaf etdirilməsi və mənimsənilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər moda və dizaynın mənəvi dəyərlərlə əlaqəli şəkildə öyrənilməsinin vacibliyini şərtləndirir.

Dissertasiyada müasir dövrdə aktualıq kəsb edən məsələlərdən olan modanın və dizaynın sosial mahiyyəti, etik xüsusiyyətləri, istehlakçı cəmiyyətinin münasibətlərinə uyğunluğu təhlil edilir. Modanın və dizaynın müxtəlif aspektləri, çoxyönlü olması, dəyişkənliyi, müvəqqəti, sosial-tarixi kontekstə uyğunluğu nəzərdən keçirilir. Həm də moda ilə fənlərarası elmlər arasındakı əlaqə, modanın ictimai münasibətlərə, kütlə şüurunun formalaşması proseslərinə, milli-mənəvi dəyərlərə təsiri və onlarla qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılır.

Moda və dizayn, onun cəmiyyətin həyatındakı rolu sovet dövründə elə sovet dövrünün ideologiyasına uyğun şəkildə öyrənilmişdir. Bunların içərisində bir sıra araşdırmaları¹ misal göstərmək olar. Postsovet dövründə məsələyə baxışda Qərb yanaşması daha çox üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Bu da özünü bir sıra müəlliflərin əsərlərində aydın şəkildə göstərir².

Azərbaycan fəlsəfi fikrində müasirləşmə, Qərb və Şərq mədəniyyətinin inteqrasiyası, moda və dizayna münasibət, qloballaşma kimi ümumi inkişaf tendensiyaları kontekstində milli

¹Богатырев, П.Г. Вопросы теории народного искусства/П.Г.Богатырев. - Москва, - 1971; Маслова, Г.С. Народная одежда в восточно-славянских традиционных обычаях и обрядах XIX – начала XX в. / Г.С. Маслова. - Москва: Наука, -1984; Moda: за и против /Сборник статей общ. ред. и сост. В.И.Толстых.-Москва:Искусство,-1973,-288с.;Петров,Л.В. Moda как общественное явление/Л.В.Петров. - Ленинград, -1974; Холмянский, Л.М. Щипанов А. С. Дизайн: Книга для учащихся. / Л.М.Холмянский, А.С.Щипанов. – Москва: Просвещение, - 1985; Цыганкова, Э.Г. У истоков дизайна / Э.Г.Цыганкова. - Москва: Наука, -1977;

²Гофман, А. Moda и обычай//Рубеж: альманах социальных исследований, 1992. Вып.3, - с.123-142; Колесникова, Е.В. Влияние моды на социализацию личности:/дис.канд.социол.наук/ Курск, 2004, 140 с.; Розенсон, И. Основы теории дизайна/И.Розенсон.-СПб.:Питер,-2006,-224с.;Блумер,Г.Мода:от классовой дифференциации к коллективному отбору//Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11, Социология: РЖ/РАН. ИНИОН. Центр социал.науч.-информ.исслед.отд. социологии и социал. психологии. Москва, 2008. № 2,- с.127-149;

mədəniyyət sosial-fəlsəfi baxımdan bir sıra müəlliflərin əsərlərində təhlilə cəlb edilmiş və dəyərli mülahizələr irəli sürülmüşdür³.

Son illərdə AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunda cəmiyyətin etik-mənəvi resurslarının öyrənilməsi və onların mühafizəsinin daha mütəşəkkil yollarının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində ardıcıl elmi araşdırmalar aparılmaqdadır⁴. Bu tipli araşdırmalar mənəvi dəyər konseptinin cəmiyyətin gələcək həyatındakı aktiv iştirakını təmin etmək naminə aparılır.

Azərbaycanda bu mövzu ayrıca olaraq bir fəlsəfi problem kimi qoyulmasa da bir çox fəlsəfi əsərlərdə məsələyə bu və ya başqa şəkildə aidiyyəti olan fikir və mülahizələrə rast gəlirik. Tədqiqat zamanı fəlsəfə elminin bu istiqamətdə əldə etdiyi elmi qənaətlərdən, dəyərli fikir və mülahizələrdən istifadə olunur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi milli-mənəvi dəyərlərimizin formalaşmasının mürəkkəb və ziddiyyətli proses olaraq xarakterini göstərmək, bu prosesdə moda və dizaynın yerini və rolunu müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqatda aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi vacib sayılmışdır:

-mənəvi dəyərlərimizin formalaşmasında moda və dizaynın rolunu aydınlaşdırmaq;

³Dünyamaliyeva, S. Azərbaycanın ənənəvi xalq geyimlərində etnoqrafik, fəlsəfi və psixoloji amillər//S.Dünyamaliyeva.–Bakı:Elm və həyat,-sayı 5.-1996;Əliyev, R. İslamda ailə və nikah münasibətləri/R.Əliyev. Bakı, -1999; Eminov, A. Şərq ailəsinin sirləri/A.Eminov. Bakı,-1992; Мамедзаде, И. Введению в этику/И.Мамедзаде. - Баку:Муаллим,-2004,-160с.; Мəmmədзадə, İ. Bir daha fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar. Təmayüllər. Perspektivlər /İ.Məmmədзадə. - Bakı: Təknur, -2012.- 216 s.; Мəmmədзадə, İ. Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktuallığı haqqında /İ.Məmmədзадə. - Bakı:Təknur, - 2009.- 226 s.

⁴Ağayeva, K.C. Azərbaycan cəmiyyətində sosial-əxlaqi davranışın etik-gender təhlili/fəls. dokt. dis. avtoreferatı/-Bakı, 2009. - 26 s.; Abdullayeva, N.Ə. Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında İslamın yeri və rolu/fəls. dokt. dis. avtoreferatı/-Bakı, 2010.- 26 s.; Əhmədov, T.T. Azadlıq ideyası: hüquqi və əxlaqi aspektlərin müqayisəli təhlili:/ fəls. dokt. dis./-Bakı, 2006.-173 s.

- moda və dizaynın inkişafına təsir edən milli, dini və Qərb yönümlü amillərin rolunu təhlil etmək;
- modanı işarələr sistemi kimi təhlil etmək və işarələrdə denotativliklə kannonativliyin vəhdətini araşdırmaq;
- Azərbaycanda moda və dizaynın müasir vəziyyətini qloballaşma prosesi kontekstində açıqlamaq.

Müdafiyyə təqdim olunan əsas müddəalar:

1. Moda və dizaynın cəmiyyətin müxtəlifliyini əhatə edən ən vacib sosiomədəni və etik fenomen kimi cəmiyyətin və fərdin xüsusiyyətlərindən məlumat verməsi təsdiqini tapır.
2. Modanın şəxsiyyətin sosiallaşmasındakı rolu, onun bu keyfiyyətdə sırf fərdi çərçivədən sosial-mədəni mühitin əsaslarına təsir edən parametr səviyyəsinə qalxması göstərilir.
3. Azərbaycan moda və dizayn mədəniyyəti və onlarla əlaqəli şəkildə formalaşan mənəvi dəyərləri onun inanclarından təsirlənmişdir.
4. Mənəvi dəyərlərin təşəkkülündə, qorunub-saxlanmasında moda və dizaynın əhəmiyyəti öz təsdiqini tapır.
5. İnsan cəmiyyəti müxtəlif xalqlara, millətlərə ayrıldıqdan sonra adət və ənənənin, əxlaq və davranışın, mühitin, tarixi və coğrafi şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq geyim tərzləri də dəyişmişdir. Geyimin üzərindəki naxışlar, rənglər, parçaların seçimi, paltarların kəsimi, tikilişi və s. millətlərin etik-fəlsəfi təfəkkürünü, dünya-görüşünü özündə əks etdirməsi öz həllini tapır.

Tədqiqatın obyektı mürəkkəb sistem olan moda və dizaynın etik-fəlsəfi mahiyyətinin öyrənilməsidir.

Tədqiqatın predmeti isə moda və dizaynın mənəvi dəyərlərin genezisindəki rolunun müəyyən edilməsidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat zamanı qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəticəsində aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

- dissertasiyada moda və dizayn anlayışı və onların etik-fəlsəfi mahiyyəti dəqiqləşdirilmiş, onun məhdud və geniş mənaları fərqləndirilmiş, strukturu aydınlaşdırılmış, müxtəlif təzyiq və təsirlərlə əlaqəli inkişaf edən mürəkkəb sistem kimi araşdırılmışdır;
- moda və dizaynın mənəvi dəyərlərin inkişafındakı rolu aydınlaşdırılmışdır;

-tədqiqatda müasir dövrdə cəmiyyətin mədəni səviyyəsinin mövcud reallıqla əlaqəli təhlili moda və dizaynın optimal fəaliyyət və davranış tərzini kimi milli-mənəvi dəyərlərimizin inkişafını təmin edən vacib şərt kimi qiymətləndirilmişdir;

- ekomodada və moda şüuru anlayışları, onların məzmun-mahiyyəti etik-fəlsəfi istiqamətdə ətraflı təhlil edilmişdir;

- moda və dizayn dəyəryaradıcı parametrlər formalaşdıran və mədəniyyətin təkamülünün dəyər aspektlərini istiqamətləndirən, ona konkret istiqamət verən amil kimi tədqiq edilmişdir;

- müasir dövrdə moda və dizaynın milli-mənəvi inkişafda rolunu nəzərə alaraq, təsir faktorları dəyərləndirilmiş və sosial-mənəvi sağlamlığın qorunması üçün müəyyən təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri metodoloji əsası. Dissertasiya işində problemlə bu və ya başqa şəkildə bağlı olan respublikamızın və xarici ölkələrin alimlərinin elmi tədqiqatlarından nəzəri əsas kimi istifadə olunmuşdur. Məsələyə fəlsəfi fikir tarixinin görkəmli nümayəndələrinin baxışları, onların mülahizələri tədqiqatın nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmək üçün qaynaq kimi götürülmüşdür. Tədqiqatın əsas nəzəri-metodoloji zəminini azərbaycançılıq məfkurəsi təşkil edir. Bu məfkurənin formalaşmasında xüsusi xidmətləri olan ümummillilərimiz Heydər Əliyevin və dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin məruzə, çıxış və müsahibələrində ifadə olunan müddəalara tədqiqat zamanı ciddi diqqət edilmiş və oradakı konseptual və strateji yanaşmalara əsaslanılmışdır. Eyni zamanda tədqiqatın metodoloji əsasını öyrənilən problemə müqayisəli və sistemli yanaşma metodları təşkil edir. Bu metodların tətbiqi ilə yanaşı milli-mənəvi proseslərin təkamülünü əks etdirən məsələlərin təhlilində səbəbiyyət prinsipindən geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ondadır ki, moda və dizaynın etik-fəlsəfi mahiyyəti haqqında geniş izahat verilir, onların milli-mənəvi dəyərlərə təsiri öyrənilir. Dissertasiyanın mətnindən ali məktəblərdə sosial fəlsəfəyə, etika, mədəniyyətsünaslığa, sənətsünaslığa dair mühazirələrin tərtibində, xüsusi kursların hazırlanmasında, proqramların işlənilməsində istifadə oluna bilər.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun Etika şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri müəllifin respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi-praktiki konfranslardakı, dəyirmi masalardakı, seminarlardakı çıxışlarında və çap olunmuş elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır .

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi girişdən (16.009 işarə), 3 fəsildən (I fəsil – 77.565 işarə; II Fəsil – 71.570 işarə, III Fəsil – 86.187 işarə), 10 paraqraftan, nəticədən (9.231 işarə) və ədəbiyyat siyahısından (13.593 işarə) ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 274.155 işarədən, ədəbiyyat siyahısı istisna olunmaqla isə 260.562 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, işlənmə dərəcəsi öyrənilmiş, tədqiqatın obyekt və predmeti dəqiqləşdirilmiş, məqsəd və vəzifələr müəyyən edilmiş, elmi yeniliyi göstərilmiş, nəzəri-metodoloji əsasları, elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur.

Dissertasiyanın birinci fəslı “Moda və dizayn tarixi-mədəni, kulturoloji və etik-fəlsəfi kontekstdə” adlanır. Bu fəsil üç paraqrafı özündə birləşdirir. “Moda anlayışının fəlsəfi-etik və kulturoloji anlamları” adlı birinci paraqrafta moda anlayışı, onun fəlsəfi-etik məzmun-mahiyyəti, anlayışa ayrı-ayrı filosofların münasibəti öyrənilir. Burada modanın mürəkkəb və çoxsahəli olması bildirilir, müxtəlif elm sahələrində moda ilə bağlı fikirlər araşdırılır. Bildirilir ki, fəlsəfədə moda şüur hadisəsi kimi universallıq kontekstində öyrənilib. O, sosial-mədəni orqanizmin daxili faktoru olaraq, insanın düşüncəsinə, davranışına, təsəvvürlərinə və toplumdakı statusuna təsir göstərir. Sosiologiyada moda sosial tənziqləmə və insan davranışının özünü tənziqləmə mexanizmi kimi araşdırılır. Kulturologiyada moda daha geniş çərçivədə öyrənilir. O, ayrıca fenomen kimi qəbul edilərək müxtəlif kontekstlərdə təhlil olunur. Həmin keyfiyyətdə moda təqlidətmə, bənzəmə, tələbatı ödəmə, sosial dayaq və s. statusunda araşdırılır. Bu aspektdə yaranan suallara da

fəlsəfə cavab axtarmağa çalışır. Kulturologiyada modaya kommunikasiyanın kütləvi formalarından biri kimi də baxılır. Bu zaman onun özəlliyi müxtəlif sosial təbəqələrin öz adət-ənənəsinə, mənəvi-əxlaqi dəyərlərinə münasibətinin dəyişməsinə öyrənməkdən ibarətdir. Bu məqamda modanın fəlsəfi və etik tədqiqi ilə kulturoloji araşdırılması nəzəri-metodoloji sahədə kəşifdir. Fəlsəfə üçün də moda şüur hadisəsi kimi adət-ənənə və mənəvi-əxlaqi dəyərlərlə qarşılıqlı əlaqə kontekstində maraqlıdır. Dissertasiyada “moda” və “dəb” anlayışları sinonim kimi verilmişdir.

Müasir mərhələdə modanın tədqiqində onun mədəniyyətlərarası kommunikativ vasitə olması məqamı da ciddi etik-fəlsəfi, sosial və kulturoloji əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan dissertasiyada Y.M.Lotmanın, Y.M.Zimmelin və bir çox Qərb filosof, kulturoloq və sosioloqlarının yanaşmalarına müraciət edilir⁵. Bu yanaşmalarda moda kommunikativ hadisə olaraq iki kontekstdə - moda fərdlərarası dialoq forması kimi və moda mədəni yeniləşmənin sinxron təşkil edilmiş dinamik prosesi kimi nəzərdən keçirilir.

Moda zamanla dəyişir, tarixi, dinamik, dövrə adekvatdır. İnformasiya və texnoloji inkişaf modanın təbiətini dəyişdirir, yeniləşdirir, əlavələr edir, irəli aparır, onu daha əlçatan edir və müxtəlif sosial icmalar tərəfindən moda üçün etik dəyərlərin gözlənilməsinə əsaslandıran tələblər qoyulur.

Dissertantın fikrincə, moda haqqındakı tədqiqatları fəlsəfi aspektdə iki qrupa bölmək olar: 1) modanın substantiv tədqiqi; 2) modanın kommunikativ tədqiqi. Substantiv tədqiq modanı ayrıca fenomen olaraq, özlüyündə mahiyyət və məzmun kontekstində öyrənilməsinə ifadə edir. Kommunikativ aspekt isə bu fenomeni sosial-mədəni mühitdə müxtəlif faktorlarla qarşılıqlı əlaqədə öyrənməyə istiqamətləndirir.

Tədqiqatçıların fikrinə görə, modern dövr klassik adlandırılma bilən moda nəzəriyyələrini yaratdı. Bu sıradan T.Veblen, G.Zimmel, G.Tard və V.Zombartın adı çəkilir. Onların nəzəriyyələrində modanın ikili təbiəti (təqlidə, bənzəməyə və fərqlənməyə olan canatmalar), modanın yönləndirici funksiyası, iqtisadiyyatla modanın ara-

⁵Лотман, Ю.М. Несколько мыслей о типологии культуры//Языки культуры и проблемы переводимости. - Москва, -1987

sında olan əlaqələr tədqiq olunub. G.Blumerin konsepsiyasına görə, modanın sosial funksiyası keçmiş aradan qaldırmaq üçün yeniliyə imkanlar yaratmaq və onları təmin etməkdən ibarətdir. Bu, kollektiv seçim prosesinin təsiri altında baş verir. Bununla moda sosial həyata nizamlılıq, hərəkət və inkişaf gətirir⁶.

Dissertasiyanın birinci fəslinin “Moda: strukturu, funksiyaları və cəmiyyətdəki rolunun tarixi transformasiyaları” adlı ikinci paraqrafında bildirilir ki, moda həyatın müxtəlif sahələrinə təsir etməkdə böyük imkanlara malikdir. Bu prizmada modanın şəxsiyyətin sosiallaşmasındakı rolu maraqlıdır. Tədqiqatçılar məsələnin bu tərəfinə ciddi diqqət yetirməyə başlayıblar. Dissertasiyada qeyd olunur ki, “moda” sözü fransızca “mode” və latınca “modus” sözlərindən qaynaqlanır, “ölçü”, “obraz”, “üsul”, “qayda” kimi mənə çalarlarına malikdir. Moda həyatın və ya mədəniyyətin hər hansı sahəsində müəyyən stilin müvəqqəti hökmranlığı kimi tərif edilir. Müəyyən zaman müddətində cəmiyyətdə geyimin, ideyanın, davranışın, etiketin, həyat tərzinin, mətbəxin və s. stilini müəyyənləşdirir. Modanın əsas xüsusiyyətlərindən biri yeniliklə bağlı olmasıdır. Əgər hər hansı hadisə və ya predmet dəbdədirsə və sonra yeniliyini itirirsə, köhnəlmiş olur. Modanın bu özəlliyi üzərində ətraflı dayanmaq lazımdır, çünki sürətlə dəyişən faktorların solumun həyatına təsiri məsələsi birmənalı qiymətləndirilməyə də bilər. Onlardan hər hansının təzahürü, bir başqa faktorun məzmunundan qaynaqlana bilər. İnsanın geyiminin sürətlə dəyişməsi dünyagörüşü, həyat tərzinin əsas xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqəlidir.

Moda müasir cəmiyyətdə çox ciddi münasibət tələb edən faktordur, çünki cəmiyyətin iqtisadi və sosial inkişafına da təsir edir. Moda elə hadisələr kateqoriyasına daxildir ki, heç bir rəsonal faktorla idarə olunmayan təsadüfi hallardan qaynaqlanır. Ona görə də kiçik zaman kəsiyində modanın dəyişməsi qarışıq görünür, böyük

⁶Блумер Г. Модa: от классовой дифференциации к коллективному отбору//Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11,Социология: РЖ/РАН.ИНИОН.Центр социал. науч.-информ. исслед. отд. социологии и социал. психологии. Москва, 2008. № 2, - с.129.

zaman müddətində isə dəyişikliklər təsiri bağışlayır. Bu əsasda modanın dəyişməsinə proqnozlaşdırmaq mümkün olur. Proqnozlaşdırma əhalinin müxtəlif təbəqələrinin modaya reaksiyasını müşahidə etməyə imkan verir ki, bu da bütövlükdə müasir cəmiyyətlərin elmi cəhətdən öyrənilməsində istifadə olunur.

Moda sosial-mədəni həyatın bütün hadisələrinə, ilk növbədə mənəvi-etik parametrlərə aid edilə bilər. Maddi və mənəvi dəyərlərin bütün təzahürləri moda aspektində qiymətləndirilə bilər. Dizayn isə moda mexanizmlərinin aktiv surətdə işlədiyi kultür sahəsidir. Dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində müxtəlif obyektlərin tikintisində dizayn əsas yerlərdən birini tutur. Dizaynın necəliyi obyektin gözəlliyinin əsas tərəfini təşkil edir. İndi dizayn nəzəriyyəsi Qərbdə çox yayılmış sahələrdən biridir.

Modanın sosial-mədəni mühitdə funksiyasının onun strukturu ilə sıx bağlılığı vardır. Tədqiqatçılar modanın strukturunun 4 tərkib hissəsini ayırırlar. Onlar aşağıdakılardır: 1. Moda standartları; 2. Moda obyektləri; 3. Moda dəyərləri; 4. Modalı davranış. Moda standartı davranışın və ya hərəkətin üsulu və ya nümunəsidir. Moda obyektləri əşyalar, ideyalar, sözlər və onların xüsusiyyətləri ola bilər. Modanın hər bir təzahürü onun tərəfdarlarına müəyyən dəyərlərə nail olmağa can atmaq imkanı verir. Bu hadisəyə nəyinsə “modaya minməsi” və “modadan çıxması” kimi də qiymət vermək olar. Modanın ilkin (daxili) və ikinci dərəcəli (xarici) dəyərlərini ayırırlar. Modanın daxili dəyərləri kimi müasirlik, universallıq, nümayişkarlıq göstərilir. Gənclər arasında moda daha dinamikdir, tez-tez yenilənməyə məruz qalır, çünki gənclər daim axtarışdadırlar və yeni modalar gözləyirlər. Bu isə təbiidir, onlar hər yerdə olduğu kimi modada yeniliyin olmasının tərəfdarıdırlar. Belə ki, onların fikrincə, eyni geyimin bir neçə il dəbdə olması zövqləri narahat edir, dəyişilmənin olması tələbini qoyur, bunu sanki cəmiyyətdən sifariş edir. Gənclərin bu arzusu isə iş adamlarının diqqət mərkəzində olduğundan onlar bu istiqamətdə fəaliyyətini düzgün qurmağa çalışırlar. Burada isə iki məsələ önə çıxır. Birincisi, yeni modanın tətbiqində milli xüsusiyyətlərin, milli-mənəvi dəyərlərin nəzərə alınması, ikincisi isə bazar, yəni iqtisadi gəlirin həcmi onları

maraqlandırır. Çünki moda həm də iqtisadiyyatla sıx bağlıdır. Bunu nəzərə almamaq isə moda şirkətlərini iflasa uğrada bilər.

Mütəxəssislər modanın bir neçə funksiyasını qeyd edirlər: innovasiya, reqlativlik, psixoloji funksiya, sosial funksiya. Bundan başqa modanın prestij, kommunikativ, iqtisadi, estetik funksiyası da vardır. Müasir moda cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri əks etdirir. Bu dəyişikliklər sənaye cəmiyyətindən postsənaye cəmiyyətinə keçid dövrünə uyğundur.

Birinci fəslin üçüncü paragrafi “Dizayn: struktur-funksional və kommunikativ aspektlərin qarşılıqlı əlaqəsi” adlanır. Dissertasiyada bildirilir ki, hər bir xalqın mədəniyyət tarixində ənənəvi modelləşdirmə və dizayn işi ilə bağlı müəyyən təcrübəsi vardır. Azərbaycan xalqının ənənəvi mədəniyyət tarixində dizayna münasibət “yüz ölç, bir biç” şəklində modelləşib. Ölçülü-biçili davranmaq, danışmaq, geyinmək, yemək və s. bizim milli ədəb normalarımızı və əxlaq prinsiplərimizi formalaşdırıb. Hər bir hadisənin ölçülü olması milli-mənəvi dəyər konseptlərinin yaranmasında, ənənəvi etnik əxlaqın genezisində geniş iştirak edib. Ölçüyə belə diqqətli münasibət dizayn işinin milli kökləri və qaynaqları haqqında təsəvvür yaradır. Hər bir işin ölçülü olması onun milli dizayn qaydaları ilə gerçəkləşdirilməsi deməkdir. Əgər dizaynın mahiyyətinə diqqət edilsə, onun da əsas mənasının ölçü olduğu aydınlaşar. Bu baxımdan bizim milli “ölçümüz”lə beynəlxalq dizayn arasında bir sərhəd yoxdur. Ona görə də biz dizayn işini milli kontekstdə ölçüdə axtarmalıyıq. Bizim ənənəvi mədəniyyətdəki estetik modelimizdə “gözəllik ondur, doqquzu dondur” ifadəsi var. Bu o deməkdir ki, biz gözəlliyə böyük əhəmiyyət vermişik. Donun geyim, paltar mənasından başqa, sadəcə olaraq zahiri bildirmək mənası məlumdur. Ona görə də onun zahiri gözəlliyin, yaradılan gözəlliyin önəmini ifadə etməsi ilə yanaşı, gözəlliyin yaradılması da nəzərdə tutulur.

İngiltərədə “design” anlayışı XVI əsrdən mövcuddur. Hazırda “dizayn” termini bədii prosesin və ya bədii-texniki layihələşdirmənin xarakterini ifadə etmək üçün işlədilir. XX əsrin bu sənət hadisəsini tədqiqatçılar, xüsusilə də filosoflar onun məqsədi, vəzifəsi və perspektivləri baxımından fərqli şəkildə dəyərləndirirlər.

Əlbəttə, bir dizaynerdən yeni bir kolleksiya yaratmaq üçün bir çağırış etmək lazım deyil. Əksinə köhnəni yeni ilə necə gözəl birləşdirəcəyini, gözəlliyin yeni tərəflərini tapmağı və üslubunu bilmək üçün səy göstərməsi lazımdır. Yeni ideyalar həmişə köhnə üzərində qurulur, buna görə də əvvəlkinə tam inkar etmək olmaz. Fəlsəfənin ən ümumi qanunlarından olan inkarı-inkar qanununda ifadə olunduğu kimi əzəl olanın üzərində işləyib yenini yaratmaq lazımdır. Bu zaman əlbəttə ki, dəyərləri izləmək, onlara riayət etmək dizaynerin diqqətindən yayınmamalıdır.

Dissertasiyada dizayn anlayışının fəlsəfi aspektləri: əsas kateqoriyaları və sahələri müəyyənləşdirilmişdir. Hazırda dizayn geniş yayılmış və sənaye mallarının formal keyfiyyətlərini müəyyənləşdirmək məqsədilə istifadə edilən yaradıcılıq sahəsidir.

Dissertasiyanın “Mənəvi dəyər konseptinin formalaşmasında moda və dizaynın rolu” adlı ikinci fəslə üç paragrafdan ibarətdir. “Ənənəvi mədəniyyətdə dəb və ədəb” adlı birinci paragrafdan mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması da bəb və ədəbin rolu araşdırılır. Bildirilir ki, moda cəmiyyətin həyatında bütün mədəni fəaliyyətlərin müsbət təmayüllərini öz ətrafına toplayır, onları müəyyən zaman üçün nümunə rolunda təqdim edir. Əldə edilmiş mədəni nailiyyətlərin ən öndə olanı modaya çevrilir. Cəmiyyətin daha çox imkanlı hissəsi geyim, hərəkət, davranış və s. kimi hadisələri daha mükəmməl şəkildə gerçəkləşdirir, başqalarına nümunə olurlar. Adətən bu, bütün dövrlərdə cəmiyyətin yüksək təbəqəsinin üzərinə düşür, kübar hissə tərəfindən reallaşdırılır, elita tərəfindən kütləyə yeni standartlar və normalar təqdim edilir. Bu tək-cə maddi şeylərə aid olmur, həm də qeyri-maddi fəaliyyətləri əhatə edir. Gözəl geyinmək, görünmək, danışmaq, davranış və əxlaq da dəbdə ola bilər. Əslində cəmiyyət estetik uğurlarını etik normalara çevirməyə çalışır və bu özünü mədəniyyətin təbii bir inkişaf qanunauyğunluğu kimi göstərir. Bu baxımdan aktiv mədəni nümunənin-dəbin mənəvi dəyərlərlə, o cümlədən ədəb və əxlaqla sıx şəkildə əlaqəsi vardır. Buradakı əlaqə qarşılıqlı xarakter daşıyır. Bir tərəfdən müəyyən dəyərlər dəbə minir və müəyyən bir müddət dəbdə olur, digər tərəfdən də bu dəyərləri ədəb və əxlaq normaları öz diqqəti altında saxlayır və onun çərçivələrini müəy-yənləşdirir. Lakin əlaqələr

bununla kifayətlənmir, daha geniş aspektləri əhatə edir. Buraya ədəb və əxlaqın müəyyən standartlarının davranış normasına, adətə çevrilməsi də daxildir. Çünki bunlar adətə çevrilmədən öncə dəbdə olur və gələcək ənənənin əsasını qoyur. Eyni zamanda ədəb və əxlaqın özü də dəyişir, ayrı-ayrı dövrlərlə mənəvi dəyərlərin kriteriyaları, ölçüləri və prinsipləri müəyyənləşir. Yeni formalaşan mütərəqqi normalar və prinsiplər öncə dəbdə olur və sonra kütləviləşərək adi davranış halına gəlir və dəbdən düşür. Amma bu onun cəmiyyətin həyatından çıxması anlamına gəlmir.

Qeyd etdik ki, moda və ədəb qarşılıqlı şəkildə münasibətdə olur və bir-birinə təsir göstərir. Burada iştirak edən kateqoriyalardan biri olan ədəb özündə cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən davranış normalarını və prinsiplərini nəzərdə tutur. Ədəb ərəb mənşəli bir sözdür və İslam mədəniyyəti ilə birlikdə bizim mədəniyyətə daxil olmuşdur. Ədəb özündə bir çox mənəvi keyfiyyətləri birləşdirir. Bu mənada ədəb həm geniş, həm də dar mənada işlənir. Geniş mənada ədəbə etnik və dini etik kateqoriyalar daxil olur və bir növ ədəb etik dəyərlərin məcmusu kimi çıxış edir. Buraya əxlaq da bir ədəb konsepti olaraq daxildir. Dar mənada isə ədəb mədəni davranış qaydalarını nəzərdə tutur. Ədəbin əsas komponentləri içərisində tərbiyə və əxlaqın xüsusi yeri vardır. *“Moda dövrü olaraq bir çox sosial faktorların (iqtisadi, sosial, psixoloji, mədəni, əxlaqi, estetik) təsiri altında yaranan və təkrarlanan mədəniyyətin xarici formalarının qismən dəyişməsi”*⁷ deməkdir. Moda uzun və ya qısamüddətli ola bilər. Moda müəyyən dövrlərdə mədəni stilin xarici formasına, adətlərə, xidmətlərə, məclisdə davranışa, avtomobillərə, geyimə aid edilib. Kostyumun modelləşdirilməsi zamanı qadın və kişi fiquru nəzərə alınır və onlar geyimdə öz əksini tapır. Modaya hakim ictimai əxlaq normaları və adətlər əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Bu fəslin ikinci - “Xalq etik fəlsəfəsində moda və dizayn” adlı paraqrafında müəllif göstərməyə çalışır ki, etik fəlsəfə, müxtəlif deyimlər, inanclar moda və dizaynda əhəmiyyətli rol daşıyır. Azərbaycanlılar islam əxlaqının daşıyıcılarıdır. Alış-verişdə “yaşıl”

⁷Эстетика: Словарь /Под общей редакцией А.А.Беляева и др. - Москва:Политиздат, -1989,с.209

olmaq, yəni israfçılıq etməmək, yaxud qənaət etmək bizim əsas etik dəyərlərimizdəndir. Müqəddəs dinimizin rəmzi olan yaşıl rəng həm də qənaətcil olmağa, israf etməməyə çağırır. Tez-tez şux və münasib görünmək üçün qarderobu hər mövsüm yeniləməyə ehtiyac yoxdur, çünki köhnə və yeni düzgün seçilmiş marka əşyaları bir-birini mükəmməl şəkildə tamamlaya bilər, bu isə insanın şüurlu moda haqqında dünyagörüşü səviyyəsi ilə bağlılıq təşkil edir. Etik modanı izləyən markanın modelləri, izləri və rəngləri kolleksiya ilindən asılı olmayaraq bir-biri ilə ahəngdar şəkildə birləşdirilir. Qədim türk mədəniyyəti mənəvi dəyərlərlə, xalq inancları ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Bunların arasında qarşılıqlı əlaqələrin müxtəlif formaları mövcud olmuşdur. Xalq inancları bütün dövrlərdə olduğu kimi, qədim dövrdə də mədəniyyətə öz mühafizəkar təsirini göstərmişdir. Mədəniyyət də öz təbiəti etibarilə yeniləşdikcə mühafizəkar inancların içində özünə yol açmışdır. Yəni, təkcə inanclar mədəniyyətə deyil, eyni zamanda mədəniyyət də inanclara təsir göstərmişdir. Buna ümumi yanaşma kontekstində baxdığımız zaman mədəniyyətin qabaqcıl hissəsinin mənəvi dəyərlərin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadığını görə bilərik. Bütün dövrlərdə olduğu kimi, qədim dövrdə də cəmiyyətin içində mədəni dəyərlər mövcud olmuş və bunlar insanların mənəvi dünyasına öz təsirlərini göstərmişdir.

Bizim mədəniyyətimizin əsasında duran qədim türk mədəniyyəti mənəvi dəyərlərlə sıx şəkildə bağlıdır. Qədim türk mənəvi mədəniyyətində geyim-keçim, bəzək, bayram, şənlik, məclis, mərasim xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qədim türklər geyim mədəniyyətində və digər mədəni sahələrdə çox inkişaf etmiş, dünya mədəniyyətinə də öz töhfələrini vermişdir. Qədim türk cəmiyyətinin mədəniyyətinin qabaqcıl hissəsi cəmiyyətə yeni dəblər (moda) və ölçülər (dizayn) təqdim etmişdir. Əlbəttə, qədim mədəniyyət öz maddi nümunələri baxımından müasir dövrdəki qədər rəngarəng olmasa da funksional baxımdan ondan geri qalmır. Çünki eyni mədəni funksiya müxtəlif cəmiyyətli əşyalar vasitəsilə həyata keçirilir.

Qədim türk etik dəyərləri içərisində xüsusi yer tutan dəyərlərdən ərdəm, qonaqpərvərlik, böyüklük, abır-həya, igidlik, mərdlik, bərc,

zirəklik və onların moda və dizaynda ifadəsi dissertasiyada geniş araşdırılır.

Beləliklə, xalq fəlsəfəsini əks etdirən materiallar üzərində təhlildən belə qənaətə gələ bilərik ki, ənənəvi mədəniyyətdə də dəb və dizayn, moda və ədəb bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə və üzvi vəhdətdədir. Mənəvi dəyər konseptinin formalaşmasında xalqın etik-fəlsəfi görüşləri aktiv şəkildə iştirak edir.

İkinci fəslin “Mərasim və moda” adlı üçüncü paragrafında mərasimlə modanın qarşılıqlı əlaqə dinamikası etik-fəlsəfi istiqamətdə təhlil edilir. Müəllif qeyd edir ki, geyimin əyani dili, bəziləri ənənəvi, bəziləri isə müasir olan müəyyən kodların olduğu öz işarə sistemini ehtiva edir. Birincisində bir çox stereotiplər var. Moda sənət, texnologiya dəyişikliklərinə tez cavab verir. Geyim cəmiyyətdə bir neçə vacib funksiyanı yerinə yetirir. Əsas olanlardan biri ünsiyyətdir, müvafiq bir şəxs haqqında işarələrdən istifadə edərək məlumat çatdırmaqdır.

Dünya tarixindən məlumdur ki, insanlar özlərini digərlərindən fərqləndirmək üçün xüsusi geyim və davranış forması yaradıblar. Məsələn, qırmızı qalstuklular müəyyən qrup insanın konkret bir kluba mənsubluğunu göstərirdi. Diplomatik mərasimlərdə necə geyinməyin əhəmiyyəti böyükdür. Bu ənənə həmişə mövcud olub. Onda deyə bilərik ki, mərasimlə modanın qarşılıqlı əlaqəsi, birincisi, tarixi xarakterə malikdir, ikincisi, onlar arasında sıx əlaqə həmişə konkret məzmun kəsb edib.

Modanın ilkin qaynaqlarından biri ritualdır. Onlar arasındakı əlaqələr qədimdən etik-fəlsəfi araşdırmaların diqqət mərkəzində olub. Ritual ibtidai mədəniyyəti tənzimləyən əsas mexanizm olaraq qədim cəmiyyətlərin həyatında çox mühüm yer tutur. İbtidai mədəniyyətdə ritualın əsas vəzifəsi dünyanı sakrallaşdırmaqdır. Bunun xalqlara və dövrlərə görə üsulları və vasitələri fərqli ola bilər. Amma bütün hallarda funksiya eynidir, magik, mistik və dini ehtiyatları cəmiyyətin qorunması üçün səfərbər edərək, bu vasitələrlə problemləri həll etməkdir. Ritualın ümumi mənzərəsi belədir.

Modaya uyğun geyinmək konkret tarixi mərhələdə gözəl görünmək və eyni zamanda müsbət auraya malik olma deməkdir. Əlbəttə, bəşəriyyət tarixində bu meyar pozula bilər və pozulduğu

hallar da olur. Məsələn, müasir mərhələdə heç də modaya uyğun geyinmək başqalarında müsbət emosiya yaratmır. Burada tarixi-mədəni kontekst mütləq nəzərə alınmalıdır. Deməli, qədimdən moda ilə gözəl geyinmək arasında sıx bağlılığın prinsiplial məsələ kimi qoyulması dərin etik-fəlsəfi ölçü tələb edir. Dissertasiyada bu aspektə ciddi diqqət yetirilib.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə "Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində moda və dizaynın mənəvi dəyərlərlə əlaqəsi" adlanır. Bu fəslin birinci - "Ənənəvi geyim dəbləri və mənəvi dəyərlər" adlı paraqrafında müasir dövrün xarakterindən irəli gələn sürətli dəyişmə, inteqrasiya, qloballaşma və s. kimi gerçəklik kontekstində Azərbaycan geyim mədəniyyətinin milli ruh, milli əxlaq, milli-mənəvi dəyərlərin əsas kütləsini təşkil edən elementlərin bu proseslərdən zərər görməməsi üçün onların qorunması haqqında düşünmək lazım olduğu bildirilir. Azərbaycan gənclərinin ənənəvi mədəniyyətə bağlılığını təmin etmək və ya onların bu dəyərləri itirməsinə mane olmaq üçün cəmiyyətimizin sosial-fəlsəfi və əxlaq-etik aspektdən öyrənilməsinə, mövcud etik-fəlsəfi proseslərin əsas təmayüllərinin, cərəyan və istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Ənənəvi geyim mədəniyyətinin öyrənilməsi, onun rəmzlərinin və funksiyalarının müəyyənləşdirilməsi etnik başlanğıca, milli köklərə qayıtmağın əsas vasitələrindən biridir. Geyimlər üzərindəki rəmzlərdən aydın olur ki, hələ yaxın keçmişdə, XX əsrdə bir çox mərasim (toy, bayram, müxtəlif kollektiv şənliklər) geyimlərində ənənəvi elementlər müşahidə olunmuşdur.

Beləliklə, mərasim geyimlərinin maksimum dərəcədə simvolik funksiyaları qoruduğu məlum olur. Geyimin hər bir ünsürü müəyyən bir vəzifəni yerinə yetirməklə yanaşı insanın praktik hərəkət sistemi ilə bağlı olur. Məsələn, uşağın dünyaya gəlməsi müəyyən ritual formaları ilə qeyd olunur, çünki uşaq marginal məkanda yerləşdirilməlidir. Bu zaman o təbiət dünyasından (bioloji kod) mədəniyyət dünyasına (mədəni kod) keçmiş olur. Yeni doğulan uşaq geyim mədəniyyətində öz geyim dünyasına daxil olur. Bizim milli geyim mədəniyyətində uşaqların (bəbələrin) bələnməsinin müxtəlif variantları vardır. Buraya bələklər, bələk bağları, altlıq, ip,

köynək və s. daxildir. Bununla yanaşı bələmənin özündə də regional və lokal xüsusiyyətlər müşahidə olunur.

Həddi buluğa çatana qədər istifadə olunan geyimlərdə işarələrin sayı artır, geyim kompleksinin strukturunda ritual ciddi rol oynayır və bu dəyişmələr öz simvolik əksini geyim nümunələrinin formasında və onun rəmzlərində tapır. Beləliklə, geyimlərin sayı artır və onların simvolik elementləri çoxalır. Burada bəzək və rəng semantikasının xüsusi yeri vardır. Bəzək elementləri isə bu simvolik sistemə əlavə rənglər daxil edir. Geyimlərin həm sayca, həm də bəzək baxımından zənginləşməsi prosesi toya qədər davam edir və bundan sonra azalmağa başlayır. Bu xüsusiyyət müxtəlif geyimlərdə öz izlərini uzun müddət saxlamışdır. Bunlar daha çox baş geyimlərində, üst geyimlərinin bəzəklərindəki rəng simvolikasında öz əksini tapır. Belə ki, uşaqların, yeniyetmə və gənclərin geyimlərinin rəngləri ilə yaşlıların geyimlərinin rəngində və ornamentlərində müəyyən fərqlər nəzərə çarpır. Uşaqların geyimləri çox rəngli, gənclərin geyimləri nisbətən az rəngli, yaşlıların geyimləri isə daha çox monorəngli olur. Bu birrəngli geyimə milli ənənədə “saya” deyilir. Məsələn, tamamilə qara rəngdə geyinmək, boz, qəhvəyi və s. tünd rənglərdə geyinmək yaşlı insanlar üçün həm ədəbi, həm də dəbi özündə birləşdirir. Saya monoton bir geyimdir, xüsusi rəng çalarları və simvollardan uzaqdır. Amma saya geyimin özü də ənənəvi geyim formalarına əsaslanır və güclü şəkildə ənənəyə bağlanır. Burada, təbii ki, mərasim geyiminin rolu olduqca böyükdür.

Bu fəslin “Azərbaycan ənənəvi geyimlərinin mənəvi-etik aspektləri” adlı paragrafında bildirilir ki, geyim insanın yaşı, etnik mənsubiyyəti, cinsi, peşəsi və sosial vəziyyəti haqqında məlumatları ehtiva edir. Belə ki, geyimlə, onun hansı dövrdə yaradıldığını, istifadəçinin yaşadığı ölkəni öyrənmək çətin deyil. Geyim, keçmişdən bu günə məlumat ötürən bir növ sosial koddur. Bir növ mətn kimi başa düşülən bir geyim, bir insanın şəxsiyyətini gizlədir və ya maskasını açır. Əksər hallarda geyim yalnız bir insanın cəmiyyətdəki mövqeyini deyil, həm də düşüncə tərzini xarakterizə edir.

Geyim xalqın etnoqrafik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən etik-mədəni vasitələrdən biridir. Etik və estetik düşüncə inkişaf

etdikcə baş vermiş dəyişikliklər xalqların milli geyim tərzində öz əksini tapır. Buna görə də ayrı-ayrı xalqların və millətlərin geyimlərinin yaranması təsadüf sayılmamalıdır.

Beləliklə, aydın olur ki, geyim mədəniyyəti və müxtəlif geyim növləri mənəvi dəyərlərə təsir edir, onların genezisində iştirak edir, xalqın fəlsəfi-etik görüşlərini özündə əks etdirir və bu görüşlərdən asılı olaraq özünün forma ölçülərini və tətbiqini gerçəkləşdirir.

Sonuncu fəslin “Modernləşmə və moda” adlı üçüncü paragrafında qeyd olunur ki, ötən əsrin sonlarından etibarən bütün sahələrin inkişaf sürəti daha da artmışdır. Bütün bu elmi-texniki inkişaf cəmiyyətdə cərəyan edən, bir-birini əvəz edən ziddiyyətli hadisə və proseslərin olduğu bir mühitdə baş verir. Ətraf aləmin sürətlə çirklənməsi, ekoloji tarazlığın pozulması, cəmiyyətdə sosial təzadların çoxalması, əhali artımının təbii axarından çıxması, kəndlərin boşalması, urbanizasiya prosesinin genişlənməsi nəticəsində yeni problemlər yaranır ki, onların həll olunub aradan qaldırılması üçün təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir. Burada mədəniyyət amili, mədəniyyətdəki müasirləşmə və moda mühüm rol oynayır.

Mədəniyyətin müxtəlif səviyyələrində gedən inteqrasiya proseslərinin öyrənilməsi, dominant təmayülü müəyyənləşdirən faktorların aşkarlanması aktual olaraq qalmaqdadır. Çünki mədəniyyət anlayışına baxış həm diaxron, yəni tarixi ardıcılıq baxımından, həm də sinxron, yəni müəyyən bir dövr və zaman kəsiyində fərqli xüsusiyyətlər nümayiş etdirir: Bunlar öz əksini lokal səviyyədə, regional, milli və qlobal səviyyədə özünü büruzə verir.

Moda və dizayn münasibətləri iqtisadi amillərlə də sıx şəkildə bağlıdır. İnsanların geyimlərində və istifadə etdikləri digər əşyalarda iqtisadi imkanlar da müəyyən rol oynayır. Belə ki, maddi vasitələrin əldə edilməsi mütləq müəyyən bir məbləğ tələb edir. Bu məbləğə münasibət isə imkanlara görə müəyyənləşir. Ona görə moda ilə ayaqlaşmaq çətinləşir. Çünki çox zaman moda qiymətləri yüksəldir və əşyaların bahalaşmasına səbəb olur.

Üçüncü fəslin “Qloballaşma və moda” adlı dördüncü paragrafında müasir qloballaşma şəraitində modaya münasibətdə həm milli, həm də beynəlmiləl olanın qarşılıqlı əlaqələrinə nəzər salınır.

Moda müasir cəmiyyətdə geniş yayılmış bir anlayışdır. Müasir dövrdə modanın şüurlu moda, ekomoda, yaşıl moda, etik moda kimi formalarından istifadə olunur. Etik modaya uyğun olaraq qadın, kişi, uşaq paltarları istehsal edilir və sürətlə yayılır. Buraya idman geyimləri, küçə modası, dəbdə olan bəzək və zinət əşyaları ilə yanaşı ayaqqabı, çanta və s. əşyalar da daxildir.

Etik modanın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada təbii materiallardan istifadə olunur. Məsələn, pambıq, yun, ipək, dəri, heyvan və bitki mənşəli digər məhsullar. Geyimlərdə sintetik materiallardan və metallardan da istifadə olunur. Bütün bunlar ilk növbədə insan sağlamlığı baxımından seçilir. Çünki geyim insanın sağlamlığına öz təsirini göstərir. Bununla yanaşı həm də geyimin dizaynı önəm daşıyır.

Etik geyimin (baş geyimi, bədən geyimi, ayaq geyimi) əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, bu geyimlər təbii materialdan hazırlanır və istifadə müddəti bitdikdən sonra atılarkən çürüyərək torpağa qarışır.

Şüurlu moda mövzusunə təhsil sahəsində də diqqət artırılıb. Avropa ölkələrində qurulan Davamlı Moda Akademiyasının kurslarında və təlimlərində, ümumi proqram çərçivəsində tələbələrə moda tələbləri, etik moda, şüurlu mövzuları öyrədilir. Bütün bunları ixtiraçı bir PR hərəkəti kimi də qiymətləndirmək olar. Əslində bu məsələ "seçim məsələsi deyil, zərurət məsələsi"dir. Bu yalnız ekoloji problemlər və iqlim dəyişikliyi ilə əlaqəli deyil. Şüurlu moda tələbi istehlakçının özü tərəfindən formalaşdırılır.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatın fəsilərində əldə edilmiş elmi-nəzəri müddəalar ümumiləşdirilir və tədqiqata yekun vurulur. Bildirilir ki, mənəvi dəyərlərinin formalaşması böyük bir tarixi-mədəni yol keçmiş, həm daxili, həm xarici faktorlarla şərtlənən bir çox təsirlərə məruz qalmış və bu təsirlər özünü həm moda və dizayn sahəsində, həm də mənəvi dəyər konseptinin formalaşmasında göstərmişdir. Moda və dizayn cəmiyyətdəki fərqliliyi ehtiva edən ən vacib sosiomədəni və etik

fenomen kimi istehlakçı toplumun universallığından və fərdiyyətin xüsusiyyətlərindən informasiya verir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, müasir mərhələdə modanın tədqiqində onun mədəniyyətlərarası kommunikativ vasitə olması məqamı da ciddi etik-fəlsəfi, sosial və kulturoloji əhəmiyyət kəsb edir. Moda və dizaynın sosial-mədəni mühitin müasirliyi, universallığı, kommunikasiyalılığı və ənənə ilə yeniliyin dialektikasını özündə ehtiva etməsi, faktiki olaraq müasir insan həyatının fərd və cəmiyyət səviyyəsində bütün aspektlərinə təsir edə bilməsini göstərməkdədir. Moda və dizaynın bir qrup bənzər nümunələri universal modellidir. Belə nümunələr dil, coğrafiya və etnik-mədəni sərhəd tanımır, bir çox xalqların mədəniyyətində, etik və estetik fəlsəfəsində yer tutur. Belə ortaq dəyərlərin mövcudluğu ilk öncə insan düşüncəsinin tipologiyası ilə bağlıdır. Müxtəlif yerlərdə yaşayan və müxtəlif dillərdə danışan insanlar da bənzər həyat şəraiti keçirirlər. Belə bənzər həyat tərzini moda və dizayn haqqında görüşləri bir-birinə yaxınlaşdırır. Moda və dizaynın təhlili zamanı əldə olunan nəticə belədir ki, xalq öz düşüncəsini, dünyagörüşünü, inanc və dinini, adət və ənənələrini, əxlaq və mənəviyyatını, gündəlik həyat və məişətini öz maddi mədəniyyətində, özlərinin yaratdıqları mədəni dünya modelində əks etdirir. Moda və dizayn fəlsəfəsi milli mədəniyyətin göstəricisidir, Azərbaycan xalqının dünyanı dərk etmə və mentalitetinin səciyyəsi haqqında zəngin məlumat qaynağıdır. Tarixi-mədəni inkişaf boyunca ölçü və dəb milli-mənəvi dəyərləri formalaşdırmış, müasir dövrdə isə mənəvi dəyər konsepti kimi ədəb moda üzərində nəzarət etməli və onun ölçülərini mənəvi sərhədlərə görə tənzimləməlidir.

Dissertasiyanın məzmununu əhatə edən aşağıdakı tezis və məqalələr nəşr olunmuşdur:

1. Ənənəvi mədəniyyətdə mərasim və moda/Проблемы изучения и преподавания башкирской и тюркской филологии. Сб. материалов межд. конференции, посвященной 75-летию со дня рождения профессора Б.Б. Гафарова. Казань, 2013, с.27-29.
2. Geyimdə kompozisiyanın rolu/ 2013-cü ildə ADİU-də yerinə yetirilmiş büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr

- edilmiş elmi-praktiki konfransın tezisləri. Bakı, -2013. -s.239-141.
həmmüəllif: Əzizzadə N.B.
3. Ənənəvi xalq geyimlərinin simvolikası və onların funksiyaları // Sivilizasiya jurnalı. Bakı Avrasiya Universiteti, -2015, №6, s.157-162 .
4. Dizaynın əsas kateqoriyaları və sahələri/Respublikamızda qida və tekstil sənayesinin inkişaf perspektivləri və qarşıda duran vəzifələr. III respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı,- 2016, - s.142-144.
5. Dəb və ədəb: qarşılıqlı əlaqələr kontekstində/Литература и художественная культура тюркских народов в контексте Восток - Запад. Международная научно - практическая конференция. - Казань,-2017, с.18-26.
6. Etik moda və onun xüsusiyyətləri//Elmi əsərlər. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. AMEA Fəlsəfə İnstitutu.-Bakı, 2019. №2(33) s.111-117.
7. Modernləşmə və moda//Elmi əsərlər. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. AMEA Fəlsəfə İnstitutu.-Bakı, 2019. №1(32) s.138-142.
8. Дизайн как эстетическое явление. Хуманитарни Балкански изледвания. Философски науки. София, -2020.Т.4.№1(7) p.63-65
- 9.Tarixi zəfərin modaya təsiri/ Pandemiyanın dünya ölkələrinin sosial-iqtisadi inkişafına təsiri problemləri. Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 31 may 2021-ci il. –Bakı, ADNSU,2021, s.264-266,
- 10.Символика традиционной национальной одежды и ее функции / Гілея, Науковий вісник. Випуск 160 (№1-2) ч.2. Філософські науки. Київ, -2021, -с.14-20.

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 iyun 2022-ci il tarixində saat 11 Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.33 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, Az-1143, Hüseyn Cavid prospekti, 115, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, IX mərtəbə, konfrans zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27 may 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:26.05.2022

Kağızın formatı: A5

Həcm:41862

Tiraj:100